

13. Положение о губернских и уездных земских учреждениях // Демис Л. Земские учреждения / Л. Демис. – С.-Петербург: В типографии Л. Демиса, 1866. – С. 2-26.

14. Временные правила для земских учреждений...

15. Положение о губернских и уездных земских учреждениях...

16. Правила устава о обеспечении народного продовольствия (т. XIII, изд. 1889 г.) // Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года и дополнительные к нему постановления об отдельных отраслях деятельности земства / [сост. Н. Воеводский и барон Ю. Икскуль]. – С.-Петербург: [В государственной типографии], 1890. – С. 243-273.

17. Временные правила для земских учреждений...

18. Там само.

19. Журналы очередных заседаний Черниговского Губернского Земского Собраниа 1868 г. – Чернигов: В Ильинской Типографии, [б.г.]. – 192 с.

20. Доклады ревизионной комиссии Губ. Земскому Собранию // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1877. – № № 5, 6, 7 и 8 (май, июнь, июль и август). – С. 71-100.

21. Доклады Черниговскому Губерн. Зем. Собранию: II. О мерах обеспечения народного продовольствия в 1880 году, по ходатайству некоторых уездных земств об отпуске им денежных сум из губернского продовольственного капитала // ЗСЧГ. – 1879. – № № 9, 10, 11 и 12 (сентябрь, октябрь, ноябрь и декабрь). – С. 84-102.

22. Журналы очередных заседаний Черниговского Губернского Земского Собраниа 1868 г. ...

23. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXIV очередной сессии 1888 года. – Чернигов: Земская Типография, 1889. – 271 с.

24. Холмский А.И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865-1882 / А.И. Холмский. – Одесса: Типография В. Кирхер, 1884. – 729 с.

25. Журналы очередных заседаний Черниговского Губернского Земского Собраниа 1868 г.

26. Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания 1872. – Чернигов: Земская Типография, 1872. – 290 с.

27. Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания 1874 г. – Чернигов: Земская Типография, [б.г.]. – 341 с.

28. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков. – Пг.: «Огни», 1916. – 251 с.

29. Веселовский Б.Б. История земства за сорок лет: в 4 т. / Б.Б. Веселовский. – С.-Петербург: Издание О.Н. Поповой, 1909-1911. – Т. 2. – 1909. – 703 с.

30. Способы определения продовольственной и семенной нужды и меры к ее устранению в 1897-1898 г. // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – С.-Петербург: Тип. В. Демакова, 1898. – Том первый. – Кн. 3. – С. 76-118.

31. Устав о обеспечении народного продовольствия // Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург: [б.и.], 1892. – Т. XIII. – С. 1-106.

32. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVII очередной сессии (с 4 по 14 декабря 1891 года). – Чернигов: Земская типография, 1892. – 410 с.

Петровская Ю.М. Проблемы нормативно-правового регулирования продовольственного обеспечения населения земскими учреждениями и пути их решения Черниговским губернским земством (60-90-е гг. XIX ст.)

В статье анализируются проблемы нормативно-правового регулирования продовольственного обеспечения населения земскими учреждениями и рассматриваются пути их решения, предложенные Черниговским губернским земством в 60-90-е гг. XIX ст. Особенное внимание уделяется попыткам создания Черниговским губернским земством на уровне уезд-губерния оптимальной системы оказания продовольственной

помощи местному населению и выясняются причины неудач земских деятелей в этом направлении.

Ключевые слова: *нормативно-правовое регулирование, продовольственный вопрос, земские учреждения, Черниговское губернское земство.*

Petrovska Yu.M. Problems of the normative-legal adjusting of food providing of population by zemstvo establishments and ways of their solving by the Chernihiv province zemstvo (60-90th of XIX c.)

In the article the problems of the normative-legal adjusting of the food providing of population by zemstvo establishments are analyzed and the ways of their solving, offered by Chernihiv province zemstvo in 60-90th XIX c. are examined. The special attention applies on the attempts of creation by Chernihiv province zemstvo at level of povit-province the optimum system of food providing for local population. The reasons of failures of zemstvo figures in this direction are finding out.

Key words: *normative-legal adjusting, food question, zemstvo establishments, Chernihiv province zemstvo.*

14.03.2013 p.

УДК 94 (477.51) «185/191»:33.09

О.В. Крупенко

ЦІНОВА ПОЛІТИКА НА ХЛІБНОМУ РИНКУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ І ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)

У статті на основі статистичних матеріалів мова йде про залежність хлібного ринку українських земель від зовнішніх і внутрішніх чинників. Прослідковується динаміка цін на хліб у період пореформених модернізаційних змін.

Ключові слова: *цінова політика, хлібний ринок, пореформений період, модернізація, економічна історія, аграрний сектор.*

Пореформений період для Російської імперії став часом змін, які охопили практично всі сфери життя держави і суспільства. У країні відбувалася корінна трансформація системи політичних і економічних відносин, формувалася нова соціальна структура, змінювався психологічний склад характеру людей. Ці глобальні зміни породжували конфлікт між патріархальними цінностями і новими, які проявлялися у більших або менших сутичках влади і суспільства або різних соціальних груп.

У сучасних реаліях незалежної України, в умовах реформування економічної сфери, значно зростає інтерес до глибокого та критичного осмислення минулого, подій, які відбувалися на території українських земель у другій половині ХІХ – на поч. ХХ ст. Саме вони багато в чому й визначили їх наступний історичний поступ.

Враховуючи особливості розвитку господарства нашої країни протягом тривалого періоду, аграрна проблематика залишається на сьогодні актуальною і перспективною. Значущість питання полягає в тому, що необхідно відходити від стереотипів висвітлення історичного розвитку суспільства. Це, на думку історика В. Боечка, «складає суть сучасної парадигми вітчизняної історіографії, яка не може бути лише описовою чи пропонованою» [1, 59].

Перші кроки нової пореформеної модернізації Російська імперія зробила у військовій, технічній і економічній галузях, що не викликало у суспільстві заперечень. Кримська війна стала потужним стимулом для країни в плані необхідності технічного удосконалення. Крім того, згідно теорії вестернізації держава, яка постійно відчуває воєнну загрозу, має частково або повністю трансформуватися на зразок свого суперника. Спочатку Росія модернізувала військову техніку, наступним кроком була розбудова мережі стратегічних залізничних доріг. Міністр фінансів М.Х. Рейтерн писав із цього приводу: «Без транспорту і механічної промисловості Росія не може бути в безпеці у власних кордонах» [2,7]. Забезпечив мобільність армії, залізниці відкрили внутрішні райони країни для світової торгівлі. Тим самим було створено сприятливі умови для вивозу хліба, лісу й інших продуктів, а також збільшилися можливості для імпорту важливих товарів, таких як зброя, машини, устаткування. На нашу думку, це був важливий момент модернізації і серйозні поступки з боку уряду ліберальним ідеям. Мова йде, в першу чергу, про розширення приватної ініціативи, як результат цього – створення акціонерних товариств, різноманітних фінансових структур.

Більш відповідальним, складним і ризикованим було завдання реформувати соціальну сферу, оскільки вона зачіпала інтереси всіх верств населення. Вестернізація однозначно передбачала звільнення селян, оскільки в Європі вже не було кріпосного права. Таким чином, можна говорити, що важливу роль у цьому відіграли моральний і ідеологічний тиск. Залучаючи існуючі напрацювання вітчизняних і зарубіжних дослідників, уводячи до наукового обігу нові джерела, а також активно використовуючи сучасні підходи до їх аналізу, очевидним є те, що селянська реформа започаткувала епоху Великих реформ 1860-1870-х рр., які кардинально змінили найрізноманітніші сфери економічного й суспільно-політичного життя Російської імперії в цілому й українських земель зокрема.

Скасування кріпосного права прискорило утвердження в господарстві країни нових ринкових відносин, однак не в рівній мірі. Найінтенсивніше це проходило в промисловості та торгівлі, з великим запізненням у аграрній сфері. Саме на початок

80-х рр. XIX ст. припадає процес формування українського земельного ринку, який багато в чому визначав динаміку розвитку пріоритетних галузей української економіки.

Автор статті ставить собі за мету проаналізувати динаміку цін на хлібному ринку на прикладі Чернігівської і Полтавської губерній в другій половині XIX – на початку XX ст.

Історіографія обраної теми не досить широка. Проте існують окремі праці, у яких тією чи іншою мірою висвітлені окремі її сюжети. Аналізуючи становище селянського господарства, представники різних наукових шкіл визначають низький рівень народного добробуту, відсталість та недостатність матеріально-технічної бази селянських господарств, незадовільний культурно-освітній рівень. Щодо причин такої ситуації, то існують різні підходи. Найбільш поширеними серед них є руйнування общини, збереження феодалних пережитків у аграрному секторі, поглиблення соціальної диференціації у селянському середовищі.

Наприкінці XIX ст. з'являється ряд праць, присвячених даній проблемі. Зокрема, у 1890 році під керівництвом А.І. Чупрова і А.С. Поснікова виходить дослідження, у якому відомі економісти й статисти з'ясовують вплив хлібних цін на розвиток господарства Російської імперії. На значному фактичному матеріалі прослідковується рух земельної власності, показано інтенсифікацію землеробства. Автори високо оцінюють урядові заходи, спрямовані на покращення ситуації на хлібному ринку в зв'язку з негативним впливом економічної кризи та як результат – різкі коливання цін. Мова йде про діяльність державної комісії протягом 1888-1892 років, яка досліджувала причини падіння цін на сільськогосподарську продукцію та погіршення становища селян. У своїх висновках вона рекомендувала уряду збільшити експорт хліба, сприяти розвитку внутрішнього ринку і таким чином впливати на цінову політику [3,9].

Варто зауважити, що вищі урядовці оцінювали сільськогосподарський сектор економіки як найважливіший промисел в імперії. За офіційними даними саме землеробство давало близько двох третин національного багатства – «не менше 9 млрд. крб. від річної продуктивності країни в 15 млрд. крб.» [4, 194]. Великою була частка сільськогосподарського виробництва українських земель. Україна виробляла щорічно аграрної продукції в 1909-1913 рр. на 2 млрд. крб., у тому числі товарної – на 694,26 млрд. крб. [5, 194].

До висвітлення цього питання активно зверталися і радянські дослідники, зокрема С. Струмилін, М. Лещенко, В. Теплицький [6]. Учені характеризували еволюцію земельної власності в Україні на рубежі XIX-XX ст., переважно селянської та поміщицької. Головний висновок, який зробили історики, зводився

до того, що розвиток ринкових поземельних відносин поглиблював класову диференціацію селянства. Микола Лещенко ріст цін на хліб наприкінці XIX – на початку XX ст. пов'язував із загальним процесом економічного зростання, а не із падінням розвитку сільського господарства.

Враховуючи сучасні дослідження по соціально-економічній історії Росії XIX ст., можна відмітити деякі спільні підходи серед вітчизняних і зарубіжних учених щодо оцінок пореформених перетворень. Зокрема, не викликає сумніву на сьогодні, що імперія відносилася до того типу країн, модернізація яких носила неорганічний або екзогенний характер, на відміну від органічної, що була характерною для більшості держав Західної Європи. Така специфіка не могла не позначитися на проведених реформах, а особливо тих результатах, до яких вони призвели. Зауважимо, що особливістю російського варіанту було прагнення за будь-яку ціну наслідувати певні «ідеальні» зразки, копіювати форми і принципи, вироблені іншими державами. За таких умов часто ігнорувався власний досвід, не враховувалися свої можливості, регіональні інтереси, а це особливо є небезпечним для тих земель, які мали бездержавний статус. Яскравим підтвердженням цього була підросійська Україна.

У той же час, такий варіант перетворень дозволив і Російській імперії, і залежним землям пройти цей шлях прискореними темпами, випереджаючи за окремими економічними показниками багатьох європейських країн. Це ще раз підтверджує думку про те, що однозначно оцінювати процес пореформених модифікацій неможливо без урахування усіх внутрішніх і зовнішніх факторів.

Слушною є думка вітчизняного історика В.А. Смолія про те, що дана проблема потребує подальшого вивчення, в якому провідне місце займатиме використання даних, які б стосувалися макро- та мікрорівнів соціально-економічного розвитку. Аналізуючи досвід проведення аграрної реформи, можна виділити багато питань, які існують і сьогодні, адже це була не стільки селянська, скільки загальнонаціональна, системна за структурою і задумом реформа країни. Паралельно залишаються на сьогодні невирішеними ряд складних і суперечливих моментів, які вимагають вдумливого і неупередженого підходу дослідника. Зокрема, це питання щодо модернізації аграрної сфери у пореформений період, пов'язані з цим труднощі й перспективи; актуальні питання вартості землі, її доступності для селянина. Дискусійною є проблема виділення об'єктивних параметрів визначення заможності селянських подвір'їв, які залежали не лише від природних умов. Ґрунтового аналізу потребує питання щодо ролі ментального та релігійного чинників, оскільки представники різних конфесій по-своєму вели господарство, а тому

відмінною була їх результативність і ефективність.

Очевидним є те, що при всіх проблемах, які виникали на шляху модернізації, головна ціль внутрішньої політики російського уряду полягала в зміцненні за допомогою реформ державної і соціальної стабільності, а особливо прискорення промислового розвитку. Відміна кріпосного права була найважливішим перетворенням у новій історії Російської імперії. Аграрна реформа корінним чином змінила соціально-економічні відносини в країні. Природним продовженням її були інші нововведення, що зачіпали практично всі сфери і заклали основу для подальшого розвитку держави в умовах капіталістичних відносин.

Найважливішим показником виробничої діяльності господарства є кінцевий результат – продукти рослинництва та тваринництва. Зважаючи на те, що землеробське виробництво носило яскраво виражений зерновий характер, де понад 90 % становили ярова й озима пшениця, озиме жито, ячмінь і овес, то цінова політика на хлібному ринку являлась своєрідним дзеркалом соціально-економічного розвитку аграрних регіонів, типовим прикладом яких є Чернігівська і Полтавська губернії.

Значну кількість даних про динаміку хлібних цін протягом другої половини XIX – початку XX ст. містять численні описи регіонів, статистичні й господарські матеріали, зібрані офіцерами Генерального штабу й співробітниками Міністерства внутрішніх справ, а також Вільним економічним і Географічним товариствами. При наявності великої кількості показників подана інформація не є однорідною і достовірною, тому потребує перевірки, аналізу й співставлень із іншими даними.

Серед найрізноманітніших джерел, які характеризують хлібний ринок пореформеного періоду, особливе місце належить такому виданню, як «Временник Центрального статистического комитета», який видавався Міністерством внутрішніх справ Російської імперії. Він виходив із 1888 р. й вміщував матеріали різноманітної поточної статистики. На думку дослідника Віктора Шевченка, «земська поземельна статистика не є такою масштабною, як скажімо, видання ЦСК МВС» [7, 45]. Незважаючи на цінність багатой інформації, пов'язаної з конкретною місцевістю, вони виявилися не позбавлені неточностей в обрахунках.

Говорячи про еволюцію земельного ринку в Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст., можна констатувати той факт, що найбільш плідними і успішними в цьому плані були 80-90-ті роки. Протягом цього періоду спостерігалось інтенсивне перетворення землі в товар, свідченням чого є кількість укладених торгово-поземельних угод, а також вартість землі та сільськогосподарської продукції.

У пореформений період у землеробстві Полтавщини й Чернігівщини переважаючими системами залишалися трипільля, інколи двопільля. В залежності від системи рільництва встановлювався певний порядок вирощування культур. На середину 90-х рр. у селянських господарствах Полтавської губернії під житом було зайнято 33 % посівних площ, ярою пшеницею – 21 %, ячменем – біля 16,5 %, вівсом – понад 9 %, гречкою – понад 8 %. У кінці XIX ст. зростає середньорічна урожайність основних культур: жита з 44-47 пудів із десятини до 80-93, озимої пшениці – з 45-50 до 80-86, ярої пшениці – з 45-47 до 70 [8, 113]. Аналогічною була ситуація і в сусідній Чернігівській губернії.

Однак, на основі статистичних даних ЦСК МВС можна говорити про те, що кількісне зростання продукції не означало збільшення попиту, а також зростання на неї цін [9]. Реальні прибутки, які отримували селянські й поміщицькі господарства, суттєво відрізнялися. При цьому важливу роль відігравали такі чинники, як витрати на саме виробництво, що включали працю селянина, оплату найманої сили, використання реманенту, залежність від ринку. Якщо враховувати всі ці показники, то спостерігається тенденція до зменшення цін на зернові культури навіть у врожайні роки. Особливо гострою ця проблема була у неврожайний час, як, наприклад, у 1891 році. Незважаючи на те, що Полтавська і Чернігівська губернії не входили до постраждалих районів і збір урожаю суттєво не відрізнявся від попереднього року, ціни на хліб були істотно зменшені, що болісно вдарило по виробнику [10].

Не варто забувати про вплив на цінову політику зовнішніх факторів. Зокрема, різкі коливання цін на хліб у 70-90-х рр. можна пояснити рядом причин: надвиробництвом зерна, появою на ринках Західної Європи дешевого американського хліба, транспортною революцією. Для виходу із складної ситуації земства пропонували уряду розробити систему заходів для сприяння розвитку внутрішнього ринку.

Таким чином, динаміка цін на хлібному ринку в пореформений період дозволяє виявити особливості регіонального розвитку українських земель. Це допомагає досліднику відслідковувати процеси географічного розподілу праці, економічного інтегрування територій до єдиного загальноімперського комплексу. Хлібні ціни – важливе джерело інформації про розвиток різних галузей та сфер виробництва, зокрема промисловості й торгівлі.

Посилання

1. Бочко В.Ф. Соціально-економічна політика радянської влади в українському селі періоду НЕПу в оцінці вітчизняної історіографії 20-х років XX ст. // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Випуск 8 спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – С.59-64.

2. Бовыкин В.И. Экономическая политика царского правительства и индустриальное развитие России. 1861-1900 гг. // Экономическая история: Ежегодник. – 2002. – М.: Росспэн, 2003. – 624 с.

3. Миронов Б.Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). – Л.: Издательство «Наука», 1985. – 301 с.

4. Ресент О.П. Сільське господарство України в роки Першої світової війни // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2004. – Випуск 8 спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – С.194-205.

5. Там само.

6. Лещенко М.Н. Селянський рух на Україні в роки Першої російської революції. – К., 1956 – 188 с.; Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. – 307 с.; Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР. – М., 1966. – 531 с.

7. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861-1917 рр.): Монографія. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 344 с.

8. Полтавська область. Природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис / За ред. К.О. Маца. – Полтава: Полтавський літератор. – 1998. – 336 с.

9. Цены на пшеницу, рожь, овес и ячмень в Европейской России в 1881-1887 годах, по местным сведениям // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1888. – № 3; Местные продовольственные капиталы губернские, сословные и общественные и Хлебные запасы в общественных магазинах за 1867-1891 гг. // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1895. – № 39; Количество земли, заложенной в земельных банках, сумма ссуды и размер платежа процентов на десятину по губерниям // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1889. – № 8; Распределение хлебных грузов по железным дорогам и водяным путям в губерниях и Опыт вычисления стоимости привоза хлеба к границе // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1889. – № 7.

10. Главные результаты урожая 1891 года // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1891. – 42 с.

Крупенко О.В. Ценовая политика на хлебном рынке во второй половине XIX – в начале XX в. (на примере Черниговской и Полтавской губерний)

В статье на основе статистических материалов речь идет о зависимости хлебного рынка украинских земель от внешних и внутренних факторов. Прослеживается динамика цен на хлеб в период пореформенной модернизации.

Ключевые слова: ценовая политика, хлебный рынок, пореформенный период, модернизация, экономическая история, аграрный сектор.

Krupenko O.V. The pricing policy on the grain market in the second half of XIX - beginning of XX century (on the example of the Chernihiv and Poltava province)

In article on the basis of statistical data, it is a question of the dependence of the grain market of the Ukrainian lands from the external and internal factors. Follow the dynamics of prices for bread in the post-reform period of modernization.

Key words: price policy, grain market, the reform period, modernization, economic history, the agrarian sector.

19.03.2013 р.